
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ І ЯКОСТЕЙ ФУТБОЛЬНОГО АРБІТРА

Костянтин Віхров

Анотація. На основі даних науково-методичної літератури та передового досвіду визначено, що арбітраж футбольного матчу – складний акт психіки арбітра. Він вимагає правильної та швидкої оцінки імпровізаційних ситуацій, передбачення виникаючих подій, великого обсягу і перерозподілу уваги, контролю скоєних футболістами єдиноборств, своєчасного прийняття оптимальних рішень за певного ліміту часу. Все це вказує на зростаючу роль психологічних чинників, тісний взаємозв'язок інтелектуальних операцій і емоційно-вольової сфери. Мета – визначення підвищення рівня арбітражу футбольних змагань за рахунок реалізації сформованих, визначених, професійно значущих властивостей і якостей особистості арбітра. Методи: аналіз та узагальнення даних науково-методичної літератури, передового досвіду, систематизація, педагогічні, психологічні методи дослідження та методи математичної статистики. Результати. В процесі проведення дослідження було проаналізовано 107 футбольних матчів різного рівня. Запропоновано методiku оцінювання якості та надійності арбітражу у футболі. Показник якості арбітражу у футбольному сезоні оцінюється за кількістю результативних і суттєвих помилок на серію матчів. Надійність арбітражу визначається як стабільність арбітра, що передбачає відсутність або невисоку кількість серйозних порушень його діяльності. Визначено, що формування професійно значущої психофізіологічної якості оперативного мислення є визначальною категорією в діяльності арбітра.

Ключові слова: оперативне мислення, арбітр, психофізіологічні якості, увага, помилкові рішення.

Abstract. Based on the data of scientific and methodological literature and advanced experience, it has been determined that a football match refereeing is a complex act of the psyche of a referee. It requires a correct and prompt assessment of improvised situations, prediction of emerging events, large volume and redistribution of attention, control for footballers' actions, timely making optimal decisions within a certain time limit. All this points to the growing role of psychological factors, close relationship between intellectual operations and the emotional and volitional sphere. Objective – to determine the increase of the level of football competitions refereeing by implementing the formed, determined, professionally significant capacities and qualities of the referee. Methods: analysis and generalization of the data of scientific and methodological literature, best practices, systematization, pedagogical, psychological methods of research and methods of mathematical statistics. Results. In the course of the research, 107 football matches of various levels were analyzed. The method of evaluation of the quality and reliability of refereeing in football is proposed. The index of the quality of refereeing during football season is estimated by the number of decisive and significant errors in a series of matches. The reliability of refereeing is defined as the stability of the referee, which implies the absence or a small number of serious violations of his activities. It is determined that the formation of professionally significant psychophysiological quality of operative thinking is the determining category in the activity of the referee.

Keywords: operative thinking, referee, psychophysiological qualities, attention, wrong decisions.

Вступ. Розвиток сучасного футболу характеризується збільшенням швидкості переміщення футболістів як з м'ячем, так і без нього, складно-координаційних та швидко-силових рухових дій, складних єдиноборств, частоти тактичних взаємодій, як засвоєних у навчально-тренувальному процесі, так і в імпровізаційних.

На успішність діяльності арбітра в матчі впливають як фізичні (постійні, ритмічні пересування), так і, більшою мірою, психологічні навантаження. Відмічається значне навантаження на зорові аналізатори, забезпечуючи безперервний контроль за виконаними цілеспрямованими діями футболістів в екстремальному режимі. Таким чином, через вичерпання енергетичних резервів організму настає психологічна втома [1, 5, 20].

У цьому зв'язку для успішної діяльності арбітра вирішального значення набуває психологічний

чинник. Спеціальні впливи на центральну і вегетативну нервові системи шляхом мовних формулювань, уявлення та інших педагогічних засобів забезпечують найбільш оптимальну організацію фізіологічних процесів.

У дослідженнях А. І. Горбачова [7] велика роль відводиться специфіці діяльності арбітра, вивченню динаміки його психічних і психофізіологічних функцій. Приділяється велика роль концентрації, розподілу і переключенню уваги. Учений вказує на чинники, що лежать в основі успішної діяльності арбітрів, додаючи до них особистий, емоційний чинник і досвід арбітражу. Головними і визначальними, на його думку, є такі компоненти: стійкість перед перешкодами (нечутливість до несприятливих впливів з боку глядачів, тренерів, гравців), об'єктивність, почуття відповідальності за якість арбітражу матчу і принципівість. У дослі-

дженнях інших учених встановлено взаємозв'язок особистого й емоційного чинника при об'єднуючому їх досвіді арбітражу [10].

Деякі дослідники [12, 23] підкреслювали важливість виховання певних якостей уваги (обсяг, стійкість, зосередження, переключення) і пропонували рекомендації, в основному загального характеру – проявляти глибокий стійкий інтерес до арбітражу футбольних змагань, формувати уміння вільно зосереджувати увагу в будь-який момент на будь-якому об'єкті, привчаючи себе проводити матчі у несприятливих умовах, виробляти здатність боротися з чинниками, що відволікають, подразниками, відмінно знати правила гри. Подібного роду рекомендації з тренування уваги знаходимо в інших наукових роботах [13] – не реагувати на подразники, що відволікають, розвивати обсяг уваги (відновлювати у пам'яті певні ігрові ситуації), периферичний зір, інтуїтивно відчувати ситуацію, яка може знаходитися поза полем зору [12–14, 17]. Про психологічну природу багатьох помилок арбітрів свідчать підсумки арбітражу чемпіонату світу-2014 в Бразилії, в яких виявлено, що майже всі арбітри не реагували на деякі фоли, хоча було зрозуміло, що вони їх бачили [22].

Мета дослідження – підвищення рівня арбітражу футбольних змагань за рахунок реалізації сформованих професійно значущих властивостей і якостей особистості арбітра.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення даних науково-методичної літератури, передового досвіду, систематизація, педагогічні, психологічні методи дослідження, методи математичної статистики.

Результати дослідження та їх обговорення. У ході дослідження було проаналізовано 107 матчів чемпіонату України з футболу (ПФЛ – вищої ліги, УПЛ), Кубка УЄФА та Ліги Європи періоду 1998–2015 рр.

Під час визначення вихідних понять ефективності досліджуваної діяльності арбітрів ми виходили з кількісних і якісних характеристик помилок їхньої роботи. Всі помилки за ступенем значущості було розділено на результативні, суттєві і незначні. Результативні помилки – це ті, які за рівного або мінімального рахунку матчу приводять до взяття воріт або до зриву явно голевих атак. Суттєвими класифікують помилки, що впливали на хід матчу за рівного або мінімального рахунку. Такі помилки сприяють, зазвичай, виникненню конфліктних ситуацій на полі і в результаті – різкому підвищенню напруженості матчу. Всі інші помилки розглядають як незначні [2, 4].

Якість арбітражу визначали як ступінь співвідношення дій футбольного арбітра з правилами гри і методичними вказівками. При цьому для судження про ефективність запропонованих засобів психологічної підготовки застосували показник якості арбітражу у футбольному сезоні, кількість ре-

зультативних і суттєвих помилок на один матч (шляхом поділу загальної кількості результативних і суттєвих помилок у матчах сезону на кількість цих матчів). Надійність арбітражу визначали як стабільність арбітра, що передбачає відсутність або невисоку кількість серйозних порушень його діяльності. Показником надійності арбітражу за сезон слугувала кількість результативних помилок за один матч:

$$P_k = a + b \cdot n; \quad P_n = a \cdot n,$$

де: P_k – показник якості арбітражу за сезон; P_n – показник надійності за сезон; a – кількість результативних помилок, допущених за сезон; b – кількість суттєвих помилок, допущених арбітром за сезон; n – кількість матчів, проведених за сезон.

Виявилось, що більшість помилок арбітрів високої кваліфікації (85,9 %) обумовлені психологічними чинниками, серед яких вирішальне значення мали функціонування уваги (57,6 %) і нерішучість (24,3 %). Інші помилки (14 %) були пов'язані з факторами фізичної і теоретичної готовності [3].

Проведене дослідження передматчевих станів арбітрів засвідчило розуміння специфіки психологічної готовності до матчу. Так, із 107 проаналізованих матчів 80 ігор було проведено в стані психічної готовності, а для 27 – були характерні негативні настрої. При цьому встановлено, що для арбітрів даного рівня нехарактерні вкрай негативні настрої передстартової лихоманки й апатії.

Психічна готовність – стан оптимального рівня переживання перед матчем, що характеризується загальним емоційним підйомом арбітра, наснагою, бадьорістю, внутрішньою зібраністю і зосередженістю на роботі, що очікується.

Стартова лихоманка – сильна емоційна реакція на очікувану спортивну діяльність, що виявляється у надмірному хвилюванні, втраті рівноваги і контролю над собою. Зовнішньо такий стан проявляється в частоті пульсу, значному потовиділенні, тремтінні рук і ніг.

Стартова апатія – стан арбітра перед матчем, який виявляється у байдужому, пасивному ставленні до очікуваного змагання (в арбітра не спостерігається хвилювання за свій успіх).

У арбітрів найчастіше зустрічалися такі негативні стани: *перезбудженість і самозаспокоєння*. Кількісно вони розподілилися приблизно порівну: в 14 матчах спостерігався стан перезбудження, в 13 – самозаспокоєння. Варто відмітити, що якісних відмінностей негативних впливів на арбітраж цих станів виявлено не було. Проте в усіх матчах, що були проведені на низькому рівні, вони спостерігалися. При цьому виявилось, що негативні стани ведуть до значного зниження якості і надійності арбітражу. Так, під час арбітражу матчів у стані психічної готовності (СПГ) середнє арифметичне помилок на один матч становило 5,9, тоді як у

стані перезбудження або самозаспокоєності – 8,9. В іншому випадку різко зросла кількість суттєвих помилок: у СПГ в 80 матчах допущено 51 суттєву помилку ($\bar{x} = 0,64$), при негативних станах у 27 матчах – 59 суттєвих помилок ($\bar{x} = 2,2$). Ще більш серйозно негативні передматчеві стани впливають на надійність арбітражу: у СПГ не було жодної результативної помилки, а при негативних станах їх було зафіксовано 27 [6].

У зв'язку зі сказаним, можна зробити висновки, що негативні передматчеві стани, подібні до втоми, погіршують функціональний стан арбітра і тим самим створюють передумови для зниження ефективності діяльності, що виражається як у підвищенні кількості помилок, так і у збільшенні помилкових рішень і суттєвих та результативних помилок, що є найбільш значущими. Характер порушення діяльності досить індивідуальний і залежить від ступеня вираженості тих чи інших психічних і особистісних якостей арбітра.

Подолання негативних форм передстартових станів – одне з найважливіших завдань безпосередньої психологічної підготовки до матчу. Опитування арбітрів високої кваліфікації показало, що більшість із них визнають важливість оптимального передматчевого хвилювання (65,6 %), вміють достатньою мірою диференціювати передматчеві стани (68,5 %) і докладають зусилля до їх регулювання, здійснюючи тим самим психологічну підготовку. Проте важливість управління негативним станом розуміють не всі арбітри, навіть високого рівня, що свідчить про досить великі резерви удосконалення арбітражу футбольних змагань [4].

Найбільший інтерес і практичну значущість являють отримані дані про суттєві відмінності в швидкості реагування між арбітрами високої кваліфікації (група А), і тими, які працюють над професійним зростанням (група В). Для дослідження цієї якості було розроблено методику «дотичні пари», яка досить адекватно моделює ті сторони діяльності арбітра, котрі з одночасним охопленням ряду епізодів, акцентують увагу на одному із найважливіших у даний момент для контролювання його і прийняття швидкого рішення [4].

Отримані результати засвідчили, що арбітри групи А випереджали колег групи В у прийнятті рішень на 0,25–0,5 с.

Спостереження за діяльністю арбітрів у проведенні офіційних змагань показали, що фіксація епізодів з порушеннями правил гри в 1 с є критичною. 93 % правильних швидких фіксацій 37 арбітрами групи А в матчах не перевищували цей показник від моменту порушення правил гри до подачі сигналу. Тільки 53 % правильних рішень показали 30 арбітрів групи В в 40 матчах.

Це дає підставу стверджувати, що психологічний чинник відіграє значущу роль у роботі арбітра під час суддівства матчу [4].

Розвинена спостережливість, увага, короткочасна пам'ять, сприйняття, воля та інші психоло-

Таблиця 1 – Показники виконання завдань арбітрами за певними методиками різної кваліфікації, с

Методика	Група		P
	A (n-16)	B (n-16)	
Чорно-червоні таблиці	180	240	< 0,001
Тест Равена	1074	1144	< 0,001
Тест Розенцвейга	725	914	< 0,05
Тест Айзенка	409	527	< 0,06

гічні операції, пов'язані з ухваленням швидкого рішення з терміновим його виконанням в умовах великої кількості конфліктних ситуацій та високої відповідальності за результат у системі управління перебігу матчу, знаходять своє відображення в терміні «оперативне мислення» [8, 15, 18, 19, 21]. Саме це вказує на відмінну властивість кращих арбітрів – успішно проводити важливі матчі (табл. 1).

Таким чином, футбольні арбітри, особливо високої кваліфікації, відзначаються швидшим реагуванням на події, що відбуваються, на дії і реакції гравців в умовах емоційного напруження.

Досить важливо відмітити зафіксовані за часом відмінності реагування на ситуації (тест Розенцвейга). Велике значення побудові адекватних (цілком існуючих) взаємовідносин із гравцями у процесі матчу приділяли арбітри (45,7 % опитаних), тренери (83,5 %) і гравці (51 %), що вказує на високу їх значущість (мікроевзаємовідносини).

Успішність арбітра суттєво залежить від обсягу, концентрації і розподілу уваги. Проте, отримані результати свідчать, що вказані характеристики не є такими, котрі безумовно визначають його діяльність. Результати дослідження показують, що під час арбітражу недостатній розвиток уваги арбітра компенсується належним розвитком фізичних або психічних якостей (висока рухливість, правильний вибір місця, здатність передбачати події, що розвиваються на футбольному полі) [6, 9, 12].

У арбітрів обох груп, які взяли участь у дослідженні, показники нейротизму за тестом Айзенка були приблизно однакові – 13,6 і 12,1 бала. З іншого боку, цей тест являє інтерес у плані впливу нейротизму на надійність діяльності арбітра. У зв'язку з цим було виділено трьох арбітрів високої кваліфікації з високим рівнем нейротизму (відповідно 19, 19, 17 балів). Вони допустили в одній із ігор сезону грубі (а головне важко зрозумілі) помилки та були відсторонені на тривалі терміни від арбітражу. Проте, зіставляючи отримані дані з матеріалами дослідження, можна припускати, що для арбітрів висока нейротичність становить небезпеку в плані впливу на надійність арбітражу, обумовлює ймовірність окремих несподіваних зривів [6, 11, 16].

Висновки:

1. Виявлені професійно значущі психофізіологічні якості зорового аналізу і синтезу, час реакції і вибору рішення, психостійкості, професійної та інтелектуальної діяльності дозволяють раціоналізувати й індивідуалізувати відбір та підготовку арбітрів, а пропонувані засоби контролю в процесі тренування сприяють підвищенню підготовленості до виконання професійної діяльності.

2. Роль психологічного фактора – оперативне мислення – дозволяє швидко оцінювати виникаючі ситуації і вчасно приймати оптимальні рішення, передбачати розвиток подій, контролювати скоєні єдиноборства.

3. Результати дослідження свідчать, що формування професійно значущої психофізіологічної якості оперативного мислення є визначальною в діяльності арбітра. Оперативне мислення як специфічний процес в умовах дефіциту часу, швид-

кої і безупинної зміни ситуацій та їх невизначеності, наявності конфліктних чинників, усвідомлення високої відповідальності за прийняття рішення являє собою найважливіший компонент діяльності футбольного арбітра.

4. Наявність істотних можливостей подальшого удосконалення якості та надійності арбітражу футбольних змагань є справедливим і по відношенню до арбітрів високої кваліфікації, і – в набагато більшому ступені – відносно арбітрів більш низьких категорій.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці комплексу спеціальних вправ для тренування компонентів оперативного мислення, рекомендацій із регулювання передматчевих станів, розробці спеціальних тестів для відбору арбітрів.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що відсутній будь-який конфлікт інтересів.

Література

1. Бабушкин Г. Д. Оперативная диагностика состояния психической готовности спортсмена к соревнованию / Г. Д. Бабушкин, В. Н. Смолянцева // Науч. тр. Сиб ГУФК. – 2006. – С. 45–48.
2. Бутенко В. П. О природе судейских ошибок / В. П. Бутенко // Футбол. арбитр Украины. – К.: Федерация футбола Украины, 1995. – С. 61–65.
3. Вихров К. Л. Подготовка футбольного арбитра / К. Л. Вихров. – К.: Здоров'я, 1987. – 200 с.
4. Вихров К. Л. Факторы и педагогические средства повышения качества и надежности судейства соревнований по футболу: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук / К. Л. Вихров. – К.: КГИФК, 1986. – 24 с.
5. Вихров К. Л. Двигательная деятельность арбитра в процессе судейства футбольного матча / К. Л. Вихров // Футбольный арбитр Украины. – К.: Федерация футбола Украины, 1995. – С. 31–36.
6. Вихров К. Л. Компаньон футбольного арбитра / К. Л. Вихров. – К.: Комби ЛТД, 2006. – 352 с.
7. Горбачев А. И. Факторы, обуславливающие успешность деятельности судьи в условиях соревнований (на примере волейбола): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук. (13.00.04). – Л., 1976. – 17 с.
8. Драндров Г. Л. Характеристика игрового мышления футболистов и методические подходы к его развитию / Г. Л. Драндров, А. А. Плешаков, Е. Л. Сафронов // Современ. пробл. науки и образования. – 2015. – № 1.
9. Душков Б. А. Оперативное мышление. Психология труда / Б. А. Душков, А. В. Королев, Б. А. Смирнов // Энциклопед. словарь, 2005. – 207 с.
10. Ильин Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2012. – С. 99–107.
11. Кузьмин М. А. Психологические факторы судейской деятельности в футболе: дис. ... канд. психол. наук: 13.00.04 / М. А. Кузьмин. – СПб., 2004. – 195 с.
12. Латышев Н. Г. Практикум футбольного арбитра / Н. Г. Латышев. – М.: Физкультура и спорт, 1977. – 206 с.
13. Липатов В. Г. Футбол. Третья команда / В. Г. Липатов. – М.: Доминанта, 2004. – 160 с.
14. Марко Д. Стресс и арбитр / Д. Марко; пер. со словац. // Информационно-методические материалы учебно-методической комиссии коллегии футбольных арбитров России. – М., 2004.
15. Мокаренко О. Г. Особенности оперативного мышления / О. Г. Мокаренко, В. Н. Лазарев. – Ульяновск, 2011. – 154 с.
16. Психология интегральной индивидуальности: Пермская шк. / [сост. Б. А. Вяткин, Л. Я. Дорфман, М. Р. Щукин]. – М.: Смысл, 2011. – 635 с.
17. Психология физической культуры: учеб. для высш. учеб. заведений физ. культуры / [Б. П. Яковлев и др.; под общ. ред. Б. П. Яковлева, Г. Д. Бабушкина]. – М.: Спорт, 2016. – С. 375.
18. Пушкин В. Н. Оперативное мышление в больших системах / В. Н. Пушкин. – М.; Л.: Энергия, 1965. – 375 с.
19. Пьер Марти. Современный психоанализ. Оперативное мышление / Пьер Марти, Мишель де Мюзан. PSY STATUS, 2017. – Режим доступа: <http://www.psystatus.ru/article.php?id=349>
20. Саргаян О. Психологические факторы, обеспечивающие надежную деятельность футбольного арбитра / О. Саргаян, А. Геворкян, Э. Хачатурова, Б. Мнацаканян // Живая психология. – 2015. – Т. 2, № 4. – С. 301–310. – doi: 10.18334/jp.2.4.35131

21. *Шубаев А. В.* Развитие профессионально значимых психофизиологических качеств футбольных арбитров : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Алексей Валерьевич Шубаев. – Малаховка, 2009. – 135 с.
22. *Bartfel N.* Инспектор ФИФА: Российские арбитры украсили бы ЧМ-2014. – Электронный ресурс // Режим доступа: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/world_cup/spbnews_NI467877_Inspektor_FIFA_Rossijskije_arbitry_ukrasili_by_ChM_2014
23. *Seipelt F.* Recomandari pentru arbitrii elita / F. Seipelt // Arbitrul : Buletin ethnic. – 1978. – N 3 (20). – P. 19–24.

Literature

1. *Babushkin G. D.* Operative diagnostics of athlete mental readiness to compete / G. D. Babushkin, V. N. Smolyantseva // Nauchnyye Trudy Sib GUFK. – 2006. – P. 45–48.
2. *Butenko V. P.* On nature of referee's errors / V. P. Butenko // Futbolny arbitr Ukrainy. – Kiev : Football Federation of Ukraine, 1995. – P. 61–65.
3. *Vikhrov K. L.* Football referee preparation / K. L. Vikhrov. – Kyiv: Zdorovia, 1987. – 200 p.
4. *Vikhrov K. L.* Factors and pedagogical means for improving quality and reliability of refereeing football competitions: author's abstract for Ph. D. in Pedagogics / K. L. Vikhrov. – Kiev: KSIPC, 1986. – 24 p.
5. *Vikhrov K. L.* Motor activity of referee during football game refereeing / K. L. Vikhrov // Futbolny arbitr Ukrainy. – Kiev : Football Federation of Ukraine, 1995. – P. 31–36.
6. *Vikhrov K. L.* Football referee companion / K. L. Vikhrov. – Kiev: Kombi LTD, 2006. – 352 p.
7. *Gorbachev A. I.* Factors conditioning successful activity of referee under conditions of competitions : (by example of volleyball) : author's abstract for Ph. D. in Pedagogics (13.00.04). – L., 1976. – 17 p.
8. *Drandrov G. L.* Characteristics of footballers' playing thinking and methodical approaches to its development / G. L. Drandrov, A. A. Pleshakov, E. L. Safronov // Sovremennyye problem nauki i obrazovaniya. – 2015. – N 1.–1.
9. *Dushkov B. A.* Operative thinking. Labor psychology / B. A. Dushkov, A. V. Korolev, B. A. Smirnov // Entsiklopedichesky slovar, 2005 г. – 207 p.
10. *Ilyin E. P.* Sports psychology / E. P. Ilyin. – Saint Petersburg: Piter, 2012. – P. 99–107.
11. *Kuzmin M. A.* Psychological factors of refereeing in football: Dissertation of Ph. D. in Psychology : 13.00.04 / M. A. Kuzmin. – Saint Petersburg, 2004. – 195 p.
12. *Latyshev N. G.* Football referee practicum / N. G. Latyshev. – Moscow: Fizkultura i sport, 1977. – 206 p.
13. *Lipatov V. G.* Football. The third team / V. G. Lipatov. – Moscow: Dominanta, 2004. – 160 p.
14. *Marko D.* Stress and referee / D. Marko // Informational-methodical materials of educational and methodical commission of the panel of football referees of Russia. – Moscow, 2004.
15. *Mokarenko O. G.* Peculiarities of operative thinking / O. G. Mokarenko, V. N. Lazarev. – Ulyanovsk, 2011. – 154 p.
16. *Psychology of integral individuality: Perm school* / [compiled by B. A. Vyatkin, L. Y. Dorfman, M. R. Shchukin]. – Moscow : Smysl, 2011. – 635 p.
17. *Psychology of physical culture: textbook for physical culture institutes* / [B. P. Yakovlev et al; ed. by B. P. Yakovlev, G. D. Babushkin]. – Moscow : Sport, 2016. – P. 375.
18. *Pushkin V. N.* Operative thinking in large systems / V. N. Pushkin. – Moscow; Leningrad: Energiya, 1965. – 375 p.
19. *Pier Marti.* Modern psychoanalysis. Operative thinking/ P. Marti, M. de Muzane. PSY STATUS, 2017. – Access mode: <http://www.psystatus.ru/article.php?id=349>
20. *Sargasyan O.* Psychological factors providing reliable activity of football referee / O. Sargasyan, A. Gevorkyan, E. Khachaturova, B. Mnatsakyan // Zhivaya psikhologiya. – 2015. – Vol. 2, N 4. – P. 301–310. – doi: 10.18334/lp.2.4.35131
21. *Shibayev A. V.* Development of professionally significant psychophysiological qualities of football referees : Dissertation of Ph. D. in Pedagogics : 13.00.04 / A. V. Shibayev. – Malakhovka, 2009. – 135 p.
22. *Bartfel N.* FIFA inspector: Russian referees would have enriched 2014 WC. – Electronic resource // Access mode: https://news.sportbox.ru/Vidy_sporta/Futbol/world_cup/spbnews_NI467877_Inspektor_FIFA_Rossijskije_arbitry_ukrasili_by_ChM_2014
23. *Seipelt F.* Recomandari pentru arbitrii elita / F. Seipelt // Arbitrul : Buletin ethnic. – 1978. – N 3 (20). – P. 19–24.